

Utejulgranarna

I **SLUTET PÅ 1940-TALET** och under 1950-talet blev det en sed i Malax att i början på december sätta upp en gemensam stor elbelyst julgran i någon väggkorsning eller på någon hög backe. Det var de närmaste boende som hämtade och reste granen och ordnade med elbelysningen. Ibland hade man turen att ha en stor växande gran som kunde användas.

Lennart Fogde (1909–1990) har skrivit att redan till julen 1938 restes en elbelyst julgran på **Röjbacken** i Paxalgränden i Övermalax.

Under krigsåren var det mycket stränga krav på total mörkläggning i Finland. Inte en strimma ljus fick synas utomhus från gårdar och hus. Det var kanske en reaktion mot denna dystra mörkläggningstid som man några år efter krigsåren började lysa upp decembermörkret med utejulgranar. Någon vägbelysning i Malax fanns inte heller den här tiden.

Karl-Gustaf Dahlsten (1941–2012), som i många år arbetade aktivt i Malax museiförening, har skrivit ner vad han kom ihåg av 1950-talets stora allmänna julgranar i Övermalax på södra sidan om Malax å.

Vid Malax handelslag, den gamla huvudaffären på **"Stolindo"** fanns en julgran. På självständighetsdagen den 6 december var affären stängd och då skulle de anställda göra julsmyckningen. Vid samma tillfälle kom utejulgranen på plats. Det här kan ha varit i slutet på 1940-talet.

Vid **Carl Bergendahls** gård på **"Wangelas bärje"** invid Havras folkskola växte en stor rotfast gammal gran nedanför berget. Den lystes upp med 40 st. lampor. En julkelg blåste hela lampserien ner vid en hård storm och många lampor gick i kras mot berget.

I **Nämndesbacken** vid Storhagaberget, vid triangeln bredvid **Smeds**, reste Nämndesbackborna sin julgran. Karl-Gustaf kom ihåg hur roligt det var att som barn få samlas vid den granen under mörka vinterkvällar.

Julgranen vid **"Leitobro"**, Nymansbackvägens anslutning till Kråkbacksvägen, tillkom omkring 1960 och lyste några jular.

Uppe på **Nymansbacken**, vid **Alfred Dahl**, restes en julgran av grannarna ungefär samtidigt.

I **Simonsbacken** fanns en julgran vid den stora väggöppningen vid **Harald Lund**. Elströmmen togs från **Lennart Rönnlunds** gård och det var vanliga brännare i ljusserien. Det var de omkringliggande gårdarna som reste granen. Tidpunkten var mitten av 1950-talet.

I **Kråkbacken** mitt emot **Erik Stoors** gård fanns en transformatorbyggnad och i närheten av den stod en julgran som sköttes om av de omkringliggande gårdarna.

Likaså fanns det en gran på **Kopparbacken**. Elektriciteten togs från **Karl Ståhlback**, som tillsammans med **Arne Aspholm** fick sköta om lödningsarbete på lampserien eftersom blåsten gjorde att lamporna hela tiden sloknade. Arne mindes att det var två lampserier i den granen.

Det var bra med en julgran på backarna, och det insåg man även på **Stavasbacken**. Ljusserien i Stavasjulgranen bestod av lampor och den syntes säkert bra även över till Viasidan.

En julgran i "Solbergsska" kroken i **Stolpasgårdarna** kom Karl-Gustaf också ihåg.

På 1960-talet fanns ännu stora julgranar resta av Klockarbackbor i Yttermalax på tre ställen invid vägen: vid **Toienda**, **Nöringsvieji** (Norrängsvägen) och vid **Ivaras**.

Vid platsen för krigargravnarna på **Malax kyrkogård** fanns en elbelyst julgran redan några år innan julgranen på Röjbacken restes, har Lennart Fogde skrivit.

Kyrkans utejulgran lyser fortfarande varje år under mörka decembarmånader.

Håkan Genberg

Källor

Dahlsten, K-G. *Seden med utejulgranar i juletid. Övabyji i Malax runt 1950*. Vasa 2011.

Fogde, L. *Anteckningar i Malax museiförenings arkiv*.

Bilden upptill visar Malax kyrkogård julhelgen 2010; foto Göran Strömfors. **Intill** ses julgranen vid **Nöringsvieji** i Klockarbacken ca 1960; foto Evald Holmgren. – Bilderna är lätt redigerade av Håkan Genberg.

Radioapparaten

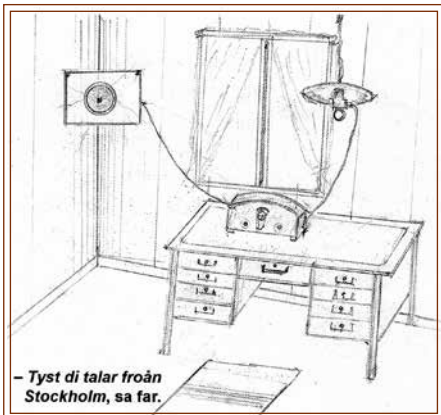
Vem som innehade den första radioapparaten i Malax är inte klarlagt. **Viktor Liljekvist** (1921–2018), en mångårig medarbetare i Malax museiförening, har berättat att den första radion i Malax kan ha anskaffats 1926 eller 1927. Den tiden blev också företagsannonser om försäljning av radioapparater allt vanligare i Vasabladet och Wasa Posten.

Malaxborna köpte gärna radion från någon radioagent på orten som förmedlade försäljning av radioapparater av olika fabrikat, och även kunde hjälpa till att installera den nya radion.

August Laxell (1889–1974) i Viasgränden i Övermalax var en av flera radioagenter i Malax. Laxell var en riktig mångsysslare. Han hade en diversehandel och taxirörelse samt sålde och reparerade både velocipeder och bilar. Hans söner **Paul** och **Thure** arbetade också i verkstaden.

Ernst Ahlskog (1922–2012) har berättat hur det gick till när hans far **Edvard Ahlskog** (1892–1969) köpte familjens första radioapparat av märket *Telefunken* i början på 1930-talet av August Laxell.

Radiostationernas signalstyrka var inte så hög den här tiden, så därför behövde de första radioapparaterna anslutas till en lång antennlina. Efter det August packat upp radion och den separata högtalaren klättrade han därför tillsammans med Edvard upp på husets tak. Med sig upp på taket hade de två små smala störrar med påspikade porslinsknoppar och en antennlina. Störrarna spikade de fast inocken på stugans tak, en i vardera ändan på stugutaket. Linan mellan de två störrarnas porslinsknoppar drog de sedan ner till marken på husets gavel. Edvard hämtade därefter "vingelskaftet" och borrarade ett hål genom stugans yttervägg intill fönstret. August visade Edvard hur han skulle stoppa ett glaströr i vägghålet, dra antennlinan genom hålet in i stugan till radioapparaten och täta med bomull runt antennlinan i glaströret.

Teckning: Ernst Ahlskog, 2002.

I början på 1920-talet började de första elledningarna att dras till gårdarna i Malax. Elströmmen var enbart avsedd för belysning. Några vägguttag för elström fanns det inget behov av att installera. **Edvard Ahlskog** hade inte heller några vägguttag i sin gård att ansluta den nyinköpta radion till. Istället fick han, i likhet med alla andra gårdar som saknade vägguttag, skruva in en s.k. *edisonkontakt* i taklampans elsockel och ansluta radions stickkontakt. Nu fick man ström till radion och lampen kunde fortfarande tändas.

Brita Lindros (1925–2018), senare gift **Nordström**, köpte en egen radio i december 1942. Hon var då 17 år och hade förtjänat till radioinköpet genom att arbeta på *Malms läskedrycksfabrik* i Yttermalax. Möjligen hade hon också sparade pengar från sitt arbete med att tillverka halmskor till soldaterna under krigsåren.¹

Brita köpte en radio av märket *Fenno-Jehu* av radioagenten

Ivar Alexander Holmgren (1905–1964) i Klockarbacken i Yttermalax och betalade 2 400 mk för den. (I dagens penningvärde är det drygt 500 euro.) Kvittot, som donerades tillsammans med radion, sparas som garantisedel, men har inte behövt användas. Radion fungerar än idag 78 år senare.

Håkan Genberg

Källor

Nordström, Ingvar. Brev till Håkan Genberg i september 2020.

Ahlskog, Ernst. *Album nr 4*. Aktiv närkultur i Malax 2002.

Redaktör Göran Strömfors.

Nygård, Bertel, *Malax Historia Del II*, Vasa 2014.

¹ Se Månadens bild *Halmskor* i februari 2017.

Brita Lindros radio (överst) av märket "Fenno Jehu" är tillverkad omkring 1940–41 av radiofabriken Fenno-Radio i Helsingfors. Företaget grundades 1924, dvs. ungefär den tid som en allmän radioverksamhet började i Finland. Vid starten tillverkade företaget endast batteriradiomottagare. 1930 började Fenno-Radio tillverka de första radioapparaterna för anslutning till elnätet. Radion har måtten 265 x 180 x 140 mm. Britas son, **Ingvar Nordström**, donerade radion till Brinkens museum i Malax i september 2020. Foto Ingvar Nordström. – **Philips radio** (nedan) typ 930A tillverkad 1931–1932. Mått 400 x 467 x 165 mm. En av de äldsta radioapparaterna som finns i Brinkens museums radiouställning. Okänd donator. Foto och layout: Göran Strömfors.

Kråkbackens barnskola ca 1924. Malax museiförenings bildarkiv.
Griffeltavlan invid finns vid Brinkens museum. Foto Håkan Genberg

”**Griffeltavlan** var vårt allt i allo. På den lärde vi oss skriva och räkna. Det var ju *så molit ti sååt ut*, när den blev fulltecknad. På skrivtimmen fick vi gå upp till lärarinnan, en i gången, med den färdigt linjerade griffeltavlan. Hon skrev först en sentens på första raden. Sedan skulle vi skriva av den på följande rader. Hon hade några förslag, bl.a. ’Om du vill, så kan du’. Det lät bra, tyckte jag, och valde det för det mesta.”

Det är Ellen Maans (f. Fogde) som skrivit detta skolminne från 1903, det år som hon började sin skolbana i ”sokenstugo”, kommunalstugan invid Malax kyrka med Amanda Mattlar (1882–1934) som sin första lärarinna. Ellen (1896–1988), gift Maans, blev också lärare och tjänstgjorde i många år i Havras och Paxal folkskolor i Övermalax.

Griffeltavlorna är gjorda av mörkgråa hårda lerskifferskivor och kallas därför också **skiffertavlor**. Bokstäver och siffror skrevs i början med en **griffel**, ett skrivstift av mjukt lerskiffer och som därför gav avtryck på det hårdare tavelskiffret. Griffelarna ersattes efterhand med kriter.

Den skrivna texten på griffeltavlorna suddades, *såta-des ut*, med en **hartass** eller med en fuktad tavelsvamp.

Den tiden Ellen Fogde gick i småbarnsskolan satt skoleleverna på bägge sidor om långa bord och på bänkar som saknade ryggstöd. Pulpeter är en senare skolmöbel. Mitt på borden hade man sina böcker, griffeltavlor, häften, pennor och bläckhorn. När man övat tillräckligt på griffeltavlan under första skolåret fick man börja skriva med bläckpennor i skrivhäften.

Om barn från början av 1900-talet skulle se elever i en nutida skola skulle de kanske känna igen sig. De skulle se barn som sitter och skriver med ett slags skrivstift på en liten skrivtavla. Surfplattor och pekdataor har ungefär samma mått som griffeltavlorna.

Håkan Genberg

Skribentens barnbarn Elise använder en hartass för att sudda texten på griffeltavlan i Stundars museum i Solf 2012. Foto Håkan Genberg.

En sandlåda med tillhörande suddspade har också funnits i skolorna förr i tiden för de unga elevernas skrivövningar. Den här skrivlådan finns i skolsalen vid Kuddnäs museum i Nykarleby. Foto Håkan Genberg.

– Layout Göran Strömfors.

Malstenar funna i Etton, Cambridgeshire i England, omkring 130 km norr om London. Tidsangivelse: "Earlier Neolithic, about 3700–3500 BC." Stenarna är av kvartsit, ett hårt bergsmaterial som har varit vanligt i stenredskap. British Museum. Foto: Håkan Genberg.

En malstensunderliggare från järnåldersboplatsen i Nissashagen, Storsjön, Malax. Till-sammans med pollenanalys visar malstenen att man odlade spannmål i området under järnåldern. Malstenen finns i Österbottens museum. Foto: Mikael Herrgård.

BRINKENS MUSEUM September 2020 Månadsbild

Malstenarna (*maalstäina*)

Malstenarna är malningsredskap som användes redan under stenåldern och bronsåldern.

Krossningen och malningen av sädeskorn och andra växtfrön till mjöl gjordes genom att en handfull säd lades i urgröningen på en lätt skålad sten och bearbetades genom krossning och gnidning med en rundad mindre sten till så fint mjöl att det kunde användas till grötkokning och brödbakning.

Den underliggande malstenen blev efter en längre tids användning och slitage, genom gnidning med den mindre handhållna stenen (löparen), så fördjupad att den började likna en sadel. Benämningen **sadelkvarn** eller **gnidkvarn** är därför andra namn på malstenarna (eng. Saddle quern and rubbing stone). Den övre, rörliga stenen kan vara avlång och oftast något rundad.

Stenmortlar, dvs. en djupt urholkad sten tillsammans med en avlång mindre sten, användes också tidigt som krossningsredskap. Höga **trämortlar** (grynstampar) av urholkade trästockar, som är lättare att hantera och transportera, har troligtvis utvecklats samtidigt som stenmortlarna.¹

Gröt kokad av krossade och malda sädeskorn och andra växtfrön var troligtvis en vanlig maträtt bland de sädesodlande jordbrukarna eller samlarna redan under stenåldern.

Malstensunderliggare från Koparbacken i Övermalax. Malstensöverliggaren, löparen, saknas. Vid arkeologiska utgrävningar 1985 på Koparbacken visade provtagning med Kol-14-metoden att boplatsen kunde dateras till 600-talet. Malstenen finns i arkeologirummet i Tufvasgården vid Brinkens museum i Malax. – Foto: Siri Hagback.

Stenålderns och bronsålderns primitiva malstenar undanträngdes så småningom av ett mer effektivt malningsredskap: **handkvarnen**.²

De äldsta beläggen som visar hur malstenarna användes har påträffats i gravkammare i Egypten som dateras till omkring 2 500 f. Kr. På statyetter och reliefer i gravkammarna avbildas kvinnor med malstenar. Användningen av malstenar anses ha spridits från Medelhavsländerna till det övriga Europa och till Norden under den yngre stenåldern omkring 2 000 f. Kr.³

Malstenar har hittats på snart sagt alla fyndplatser vid arkeologiska undersökningar av boplatser från den yngre stenåldern och från bronsåldern i hela Skandinavien.

Malstenar har också hittats på flera fornfyndplatser i Malax, bl.a. på Koparbacken, Nissashagen och vid gravfältet på Löykneområdet.

Håkan Genberg

¹ Se månadens bild *Grynstampen* i september 2014.

² Se månadens bild *Handkvarnen* i november 2012.

³ Welinder, Stig. *Jordbrukets första femtusen år: 4000 f. Kr.–1000 e. Kr.* Stockholm 2004.

⁴ Norrman, Ralf. *Fynd av malsten vid Löykne i Malax*. Studia Archaeologica Ostrobotniensia 1987.

Malstensunderliggare funnen på gravfältet vid Löykne, som är beläget ovanför Börängen på 25 m över havet. Gravfältet är enligt höjden över havet och rösenas utseende från förromersk järnålder 500–0 före Kristus⁴. Enda malstenen som hittats från den perioden. Malstenen finns i arkeologirummet i Tufvasgården vid Brinkens museum i Malax. Foto: Göran Strömfors, även sidans layout.

BRINKENS MUSEUM
Augusti 2020 Månadsbild

Göran Strömberg 28 juli 2020

Häxans trädgård

Brinkens museum är öppet 30 juni–8 augusti 2020, tisdag–lördag kl 13–18.

Välkommen - Tervetuloa - Welcome! Malax museiförening

Trevlig sommar!

Brinkens museum är öppet 30 juni–8 augusti 2020, tisdag–lördag kl 13–18.

Välkommen - Tervetuloa - Welcome! Malax museiförening

I bildens bakgrund syns byggnader vid Brinkens museum.

Smörkärnan i mitten är försedd med vev och en tråhjulsmekanism som roterar kärnstaven. Smörkärnan till vänster är tillverkad av två karamellburkar. Sådana erhöles från handelsboden när de blev tomma. Burkarna har innehållit karameller i lösvikt. Sådana kärnor var förstås inte så allmänna, men ansågs duga vid fäbodstället.

Smörkärnan (smörtjieno)

Smörkärnan är ett redskap för beredning av smör av grädde. Den vanligaste och äldsta typen av smörkärnor kallas **stöt-kärnor** eller **stavkärnor**. Denna typ av smörkärnor har i århundraden använts för att kärna smör. Stötkärnor har också funnits i de flesta gårdar i Malax så länge man kärnade smör hemma i gården för eget bruk eller till salu.

Stötkärnorna är vanligtvis laggade träkärl och tillverkade av kvistfritt granvirke. Furuvirke användes inte eftersom det kunde ge en bismak av kåda och terpentin till grädden och smöret. En av stavarna (*kimbarna*) i kärnan är förlängd och utformad som ett lyft- och bärhandtag.

Till stötkärnan hör ett trälock med hål för en rund trästav. Staven, som kallas **kärnstav** eller **törel**, har i ena ändan ett korsformigt trästycke med hål. På malaxdialekt heter staven *turul*.

Lördagar var i regel den dag när grädden kärnades till smör. Grädden fick man från den dagliga separeringen av grädde från helmjölk i separatorn (*skuimari*). Tidigare skummades grädden för hand

från den helmjölk som silats och lagrats i stora långsmala trätråg på hyllor i gårdens mjölkbod.^{1 2} Man silade också fil i stora träfilbunkar. När filen *löcknat* skummades grädden av filen och lades i smörkärnan.

Grädden sparades under veckan i en större bytta eller i smörkärnan där den snabbt surnade. Förr kärnade man nämligen endast syrat smör och saltade det kraftigt.

När smörkärnan fyllts till en tredjedel med tjock grädde stöttes grädden hårt med kärnstaven tills grädden så småningom övergick till smörklumpar fyllda med kärnmjolk. Att kärna smör i en stötkärna var ett mödosamt och tidsdrygt arbete. Mjölakens och gräddens kvalitet var avgörande för kärningstiden.

Blev det inget smör efter flera timmars stötande kunde man misstänka att **smörlyckan** stulits av någon illvillig granne. Förr var man därför mycket rädd om sina smörkärnor och lånade ogärna ut dem. Gårdens smörlycka kunde skyddas genom att skära in sjuhörningen eller sex-tonhörningen, två beprövade skyddstecken, i kärnans botten.

I Malax visste man också hur gårdens smörlycka skulle skyddas:³

”För att få smörlycka skall man göra kärnstavens af en gran, som växer i en myrstack, och om man hittar en hästskosöm, slå denna i nedre ändan af stavens. Godt är ock att lägga en silfverslant i kärnan.”

Det saltade smöret packades i en laggad träbytta gjord av virke som inte gav någon bismak till smöret. Smörbyttorna var försedda med lock och en pinnregel vid ena örat.

Smörkärningen underlättades när **vevkärnorna** så småningom började ersätta stötkärnorna i slutet av 1800-talet.

Bilderna visar ett urval av de smörkärnor som finns vid Brinkens museum.

Håkan Genberg

Källor:

Bringeus, Nils-Arvid. *Arbete och redskap*. Stockholm 1988.
Hagback, Siri. *Meddelande till Håkan Genberg* 18.5.2020.
Rosenholm, Gunnar. *Solf sockens historia II*. Vasa 1965.
Fäbodliv i Malax. Gruppen Aktiv närkultur. Redaktör Göran Strömfors. Vasa 1987.

¹ Se Månadens bild *Separatorn* i juli 2013.

² Se Månadens bild *Mjölksilen* i april 2018.

³ *Skrock och vidskepelse bland Malaks allmog. Anteckningar af Johannes Klockars gjorda i Malaks under åren 1887–1889*. Dokumentet finns på museiföreningens hemsida under rubriken: ”Dokument ur vårt arkiv”.

Smörkärna med tillhörande kärnstav.

Smörkärna med gräddbehållare av glas (ca 2 liter), lock av aluminium, vevmekanism av gjutjärn, vev och visp av trä.

Vevkärna. Den vevdrivna horisontella axeln inne i kärnan är försedd med perforerade ”vingar”.

Alla kärnor på sidan finns vid Brinkens museum.

Personbilderna är ur släkten Svenn-Svenns album.

BRINKENS MUSEUM Maj 2020 Månadsbild

Fotoalbumet

I slutet på 1800-talet blev det mycket populärt att besöka en fotoateljé för att låta fotografera sig själv eller tillsammans med släktingar och vänner. Av fotografen fick man då rådet att vara alldeles stilla och att inte le eller skratta under fotograferingen. Att fotografens råd följdes ser man på de flesta gamla ateljéfotografier.

Malaxborna for vanligtvis till en fotoateljé i Vasa. Omkring 1920 öppnade malaxfotografen **Ida Malmberg** en fotoateljé i Åminne och blev sedan flitigt anlitad i många årtionden.

De flesta beställde mer än ett fotografi för att sedan kunna dela med sig till släkt och vänner. Fotografierna samlade man gärna i personliga fotoalbum. Ett fotografi av albumets ägare hittar man vanligtvis på den första sidan i ett gammalt album. De tidiga fotoalbumen är ofta mycket vackert utformade.

Äldre fotografier som är tagna i en fotoateljé är fastklistrade på en hård och tjock pappkartong med fotoateljéns namn och hemort tryckta i nedre kanten. Även på kartongens baksida finns ofta fotografens namn, adress och andra uppgifter.

De två klassiska gamla bildformaten var **visitkortsformatet** 2,5 x 4 tum (64 x 104 mm) och **kabinetskortsformatet** 6,5 x 4,5 tum (165 x 114 mm). Dessa bildformat återfinns i nästan alla gamla album, som också har färdiga urtag för 1–4 fotografier på varje sida för de två bildformaten.

Redan tidigt på 1900-talet började enkla lådkameror för rullfilm komma ut på marknaden. De första lådkamerorna sak-

nade både inställningsmöjlighet och blytlampa, men de blev ändå oerhört populära bland alla amatörfotografer. Bildformatet var vanligen 6 x 9 cm. Fotografierna behövde inte längre klistras på en tjock kartong utan kunde klistras direkt på fotoalbumens sidor. Fotoalbumen fick även ett enklare utförande, blev tunnare och rymde ändå fler fotografier än de gamla albumen med tjocka kartongfotografier.

Nu för tiden när snart sagt alla är utrustade med en digital kamera i någon form, och även i stor utsträckning förvarar sina bilder digitalt, håller kanske det traditionella fotoalbumet på att försvinna. Men vi är ändå många som skapar och designar den nya tidens fotoalbum, nämligen **fotoböcker**. I dessa moderna fotoalbum lägger vi in våra digitala bilder och texter med hjälp av dataprogram och beställer sedan fotoboken i pappersformat.

Håkan Genberg

Fotoalbum i Malax museiförenings arkiv. Till detta fotoalbum hör en särskild ställning med en låda undertill för lösa fotografier. **Bengt Malmberg** donerade albumet till museiföreningen 2014. Albumet kommer från Bengts farfar **Johannes** i Pärissgränden i Övermalax. De flesta fotografierna i albumet är från fotoateljéer i Michigan, USA. Det är därför sannolikt att det är Johannes bror, amerikaeinmigranten **Erik Malmberg** (1879–1908), som emigrerade till USA 1899, som är albumets första ägare.

Ett fotoalbum från tidigt 1900-tal som har funnits i släkten **Svenn-Svenns** i Malax. De flesta personer i detta album är identifierade och namnen är antecknade med blyerts på albumsidorna.

Fotoalbum från början av 1930-talet i ett enklare utförande än de äldre amerikanska albumen. Albumet innehåller svartvita amatörfotografier från åren 1933–1939. Albumets ägare har skrivit sitt flicknamn på insidan av albumet

Mattias Johan-Eriksson Lång (1871–1904) har ägt detta album. Han köpte det antagligen under de 11 år han vistades i Kalifornien. Han återvände till Malax två år innan sin död. Albumet innehåller fotografier från hans tid i USA och av släktingar i Yttermalax.

Bilder: Håkan Genberg; Göran Strömfors (översta albumbilden, även layout).

Kaffekvarnen (*Kafikvääne*)

De fyra cylindriska kaffekvarnarna t.v. på bilden, som finns i Brinkens museum, är en kvarntyp som tillverkades av företaget Peugeot åren 1876–1934. Den andra plåtkaffekvarnen från höger på bild är sannolikt också en Peugeot-kvarn, tillverkad 1870–1878. Exklusiva krydd- och kaffekvarnar tillverkas än idag av Peugeot, som år 1891 byggde företagets första automobil. – Kaffekvarnen längst t.h. på bild är en modell som tillverkades åren 1925–1935 av det tyska företaget Zassenhaus, som ännu tillverkar fina handvevade kaffe- och kryddkvarnar.

Zassenhaus kaffekvarnmärke.

Siri Hagbacks gamla kaffekvarn kan eventuellt vara från slutet av 1800-talet. Möjligen är kvarnen smidd av en händig bysmed och ihopspikad av en snickare. Det var inte helt ovanligt med hemmagjorda kvarnar den här tiden. Bokstäverna J. K. som är stämplade på kvarnveven kan vara smedens signatur.

GAMLA KAFFEKVARNAR har nu i likhet med många andra gamla hushållsredskap blivit museiföremål och populära samlarobjekt.

Ännu på 1950-talet var det vanligt att omalda kaffebönor såldes i lösvikt i butikerna. Men kaffebönorna var den tiden fabriksrostade och man behövde därför inte längre rosta (bränna) bönorna i husets **kaffebrännare** (*kafibrennar*) efter inköpet. Det var man var tvungen att göra i början på 1900-talet.¹

Varje gång kaffe skulle kokas togs husets kaffekvarn fram och en handfull rostade kaffebönor hälldes i kvarnens tratt för att malas för hand. Den angenäma doften från det nymalda kaffet spreds i hela huset.

Kaffekvarnar och kaffemortlar fanns redan i mitten på 1700-talet. Den tiden började kaffe drickas i välbärgade familjer i städerna. På landsbygden tog kaffedrickandet ordentlig fart först i mitten av 1800-talet.

De klassiska kaffekvarnarna är lådformade och gjorda av trä eller stålplåt och med kvarnverk av metall. De har handvev och en öppningsbar tratt i vilken de rostade kaffebönorna ska hällas. I en utdragbar låda längst ner på kvarnen samlas det malda kaffet. De gamla kaffekvarnarna har vanligtvis en mekanism med vilken grovleken på det malda kaffet kan ställas in.

Cylinderformiga kaffekvarnar är äldre än de lådformiga. Båda kvarntyperna finns representerade i Brinkens museum. I museet finns också en kaffekvarn med överdel av glas och med löstagbar glasbehållare för det malda kaffet. Väggekaffekvarnar med porslinsbehållare för kaffebönor och lätt löstagbara glasbehållare för det malda kaffet är vanligtvis från 1930-talet.

Att krossa kaffebönorna i en kaffemortel eller i ett trätråg med tillhörande trätrissa och handtag var en vanlig metod redan på 1700-talet.

Många butiker skaffade så småningom en stor mekanisk eller elektriskt driven kaffekvarn och kunde därför på begäran mala kundernas köpta kaffebönor redan i butiken.

Håkan Genberg

¹ Se Månadens bild *Kaffebrännare och kaffebönor* i januari 2013.

Väggekaffekvarn med porslinsbehållare för kaffebönor och glasbehållare för det malda kaffet. Kaffekvarnen finns vid Stundars museum.

Väggekaffekvarn med kvarnhus av gjutjärn, glasbehållare upptill för kaffebönorna och undertill för det malda kaffet. Ovanlig kvarn med glasbehållare för kaffebönor. De flesta väggekvarnar har porslinsbehållare. **Sven-Erik Sundbäck** donerade kaffekvarnen till Brinkens museum 2016.

Stickmaskinen

Anna Hagbergs rundstickningsmaskin i lager vid Brinkens museum. Anna Hagberg (1886–1958), född Ahlskog, var gift med **Mikael Hagberg** (1858–1935) i hans andra gifte. Efter Mikael död 1935 flyttade Anna tillbaka till sin hemgård i Bränno i Yttermalax. Donation av Rut Envik.

YLLEKALSONGER FÖR MÄNNEN, ylleunderkjolar för kvinnor samt ylletröjor och ullstrumpor för både barn och vuxna är några av alla ylleplagg som kvinnorna i Malax maskinstickade redan i början av 1900-talet. Stickning av ylleplagg på stickmaskin blev också en viktig extra inkomstkälla för många.

Den största skillnaden mellan maskinstickat och handstickat är att man får ett jämnare resultat med stickmaskin och att stickningen går snabbare. Detta märks tydligast vid större ytor av slätstickning.

Anna Hagbergs stickmaskin på bilden är en s.k. **rundstickningsmaskin**. Enkla rundstickningsmaskiner började tillverkas i England redan i slutet av 1700-talet. **Hilda Malmgrens** raka stickmaskin är en s.k. **flatstickningsmaskin**.

Fördelen med Annas **rundstickningsmaskin** är att hon kunde sticka exempelvis runda strumpskaft. Ylleplagg som tröjor, ärmar och strumpskaft, som Hilda stickade på sin **flatstickningsmaskin**, var hon tvungen att sy ihop efter avslutad stickning.

Det har funnits ett stort antal varianter av rundstickningsmaskiner och flatstickningsmaskiner. Under årens lopp har maskintillverkarna utvecklat och förbättrat stickmaskinerna. Särskilt har maskinernas nålar och nålkonstruktion förbättrats. För att kunna sticka resårer i ylleplaggen kompletterades maskinerna med en särskild resårillsats.

Annas och Hildas manuella stickmaskiner har nu ersatts av datoriserade stickmaskiner med inbyggd elektronik eller av stickmaskiner avsedda att anslutas till en dator och särskilda mönsterdatabaser.

Håkan Genberg

Siri Hagback har gett uppgifter om Hilda Malmgren och Anna Hagberg och om de maskinstickade ylleplaggen på bilderna längst ner.

Hilda Malmgrens flatstickningsmaskin utställd i Ethels hus vid Brinkens museum. Hilda Malmgren (1893–1982), född Smeds, bodde hela sitt liv som ogift på Nämndesbacken i Havrasgränden i Övermalax. Hildas stickmaskin är donerad till Brinkens museum av Ulla Malmsten. Hilda var faster till Ullas man Birger Malmsten.

Fyra maskinstickade plagg: från vänster en underkjol, damunderbyxor, en undertröja som användes av kvinnor, män och barn samt en sjakett. Bilderna är från en utställning vid Brinkens museum år 2014.

Foton: Håkan Genberg (klädesplaggen ovan); Göran Strömfors (stickmaskinerna; även layout).

”... med vita,
gula och röda
blommor och
spiror av blom-
papper.”

BRINKENS MUSEUM
Februari 2020 Månadsbild

Lappbruden (Lappbruide)

Fettisdagen (*fäittisdaaji*), dvs. tisdagen efter fastlagssöndagen, var förr i tiden den dag då **lappbruden** med sitt följe vandrade runt i byn och besökte alla gårdar. Traditionen att utse och klä en 10–12 års fattig flicka till **lappbrud** har varit vanlig i Malax och andra socknar i Österbotten ända till 1920-talet. Benämningen **fettisdagsbrud** har också använts. Även på **tjugonedagen** efter jul hände det att lappbrudarna var ute på sin vandring.

Det var vanligtvis en ung flicka från något av de fattigaste hemmen i byn som kläddes ut till **lappbrud**. Syftet med lappbrudens vandring var att hjälpa någon fattig flicka eller familj att samla in gåvor av olika slag till sig själv och sin familj.

Tidigt på fettisdagens morgon utsmyckades den till lappbrud utsedda flickans egen klänning med färgglada lappar och band samt med vita, gula och röda *spior*, dvs. pappersblommor av blompapper (kräppapper). Några av blommorna knöts till en krans och sattes på flickans huvud. Andra flickor lånade ut sina pärlband och broscher till lappbruden.

Lappbrudarna i Korsnäs bar en särskild lappbrudskrona av skravelmässing, liknande den som kronbrudarna använde vid bröllop, samt över skuldror och bröst fästad duk av rött bomullstyg med pappersblommor på bröst,

Beata Lovisa Eriksdotter Wangell, född 10 juni 1864 i Malax. *Wangelas Baat* blev vald till lappbrud fast hon var gammal på grund av fattigdomen. Hon var gift med **Matts Isaksson Bergendahl** och hade sex barn. Han for tidigt till Amerika och kom aldrig hem igen. Beata var ”amerikaänka” hela sitt liv.

Huset i bakgrunden är Beatas hem, soldattorpet på Kackurabacken i Havrasgränden, som 1987 flyttades till Brinkens museum.
Foto: Selma Boström

axlar och rygg. Lappbruden blev grann som en kronbrud förr i tiden. Men någon brudgum hade inte lappbruden.

När flickan var färdigt utsmyckad som lappbrud började hon sin vandring i byn tillsammans med två jämnåriga eller något äldre pojkar som var utsedda till brudens *påsabjierar*. Deras uppgift var att ta emot gåvor som skänktes till lappbruden vid besöken i byns gårdar. Några *dyinvaar* tjänade som ”gåvopåsar” och drogs på en kälke när påsarna började fyllas.

Under dagen som lappbruden och hennes *påsabjierar* vandrade genom byn, växte skaran av pojkar och flickor som anslöt sig till lappbrudens följe. På Bergö omtalas att nästan alla följeslagare till lappbruden var försedda med bjällror och skällor, varför det blev ett ljudligt och bullersamt tåg som drog fram genom byn under fettisdagen.

Överallt i byn mottogs lappbruden välvilligt. Ett bröd, en fläsk- eller köttbit, något klädesplagg, mjöl eller gryn, eller en liten penninggåva överlämnades till hennes *påsabjierar*. När det led mot kväll, och lappbruden med sitt följe drog iväg hemåt, kunde kälken vara fullastad med matvaror och nyttosaker. Då blev det glada och goda tider i lappbrudens fattiga hem.

På fettisdagskvällen anordnade ungdomarna dans i någon stuga, och där

måste lappbruden vara med, så att alla som gett henne gåvor under dagens lopp skulle få tillfälle att dansa med henne. Barnen dansade ringdanser och de äldre ungdomarna dansade *trinddans* (polskor) när lappbruden vilade mellan danserna.

De pojkar som ville dansa med lappbruden måste för varje dans betala henne en slant, som kunde läggas till dagens övriga penninggåvor. *Påsabjierari*, som vandrat med lappbruden under dagen, fick däremot dansa tre danser med henne utan att betala.

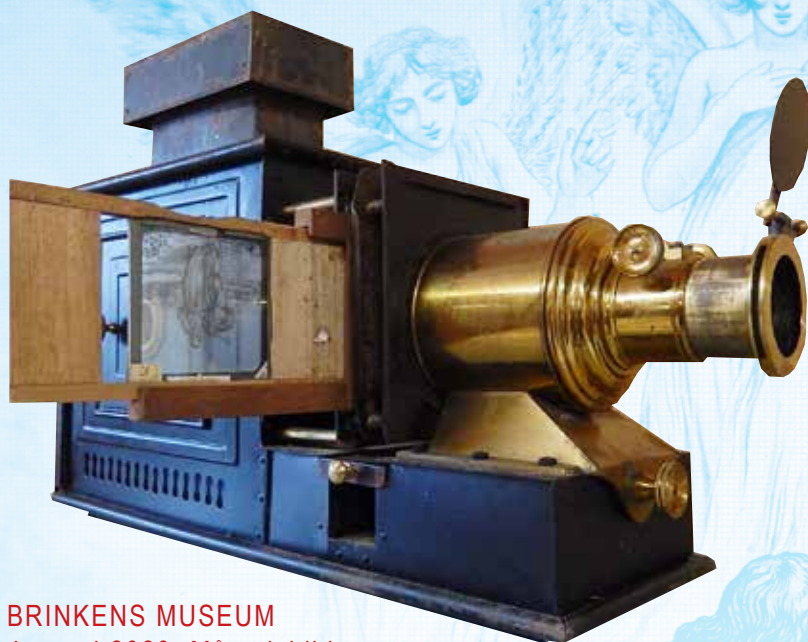
När fettisdags- och lappbrudarna blev en allt ovanligare syn på fettisdagen på 1920-talet hördes gamla personer ibland sucka: *Int kåmber he vel naon fäittisdasbruid i oår helder.*

Håkan Genberg

Källor:

- Lindgård, Jan. *Glimtar ur en bygdemans liv*. Ett urval av Torsten Lindgårds texter. Malax museiförening. Vasa 2009.
- Heikel, Yngve. *Dräktskicket i Korsnäs*. Folkloristiska och etnografiska studier V, Helsingfors 1934.
- Sjöberg, H.R.A. *Livet bland Kvarkens söner och dött-rar I–II*. Vasa 1925. Faksimile-upplaga, Replot 1984.
- *Den Österbottenska byn – en samling minnesbilder*. Helsingfors 1947.
- *Finlands svenska folkdiktning VI – Folkdans*. SLF, Helsingfors 1963.
- Siri Hagback har gett uppgifter.

Foton: Håkan Genberg har fotograferat / redigerat personbilden. Göran Strömfors har fotograferat blombuketten i soldattorpet vid Brinkens museum; även layout.

BRINKENS MUSEUM
Januari 2020 Månadsbild

Skiptikon

SKIOPTIKON är en projektionsapparat som användes för att visa **ljusbilder** (skioptikonbilder) på en vit duk eller på en vägg. Redan under 1600-talet kom man underfund med att om man lät en ljusstråle lysa genom en glasskiva med målade eller ritade bilder, insatta i en låda med en lins i lådans framkant, så kunde bilderna projiceras förstorade på vägg eller duk. Det sågs som ett rent trolleri så därför kallades också de första apparaterna för **laterna magica** (troll-lykta). Benämningen var vanlig ännu i slutet på 1800-talet och i början på 1900-talet.

Skiptikon var från början ett varumärke för ett visst fabrikat, men blev senare en benämning på alla laterna magica-fabrikat.

Visning av bilder med laterna magica eller skioptikon blev mycket populär vid förra sekelskiftet och blev också ett hjälpmedel vid undervisning.

”Föredraget illustreras af laterna magica-bilder” var en vanlig förekommande text i tidningsannonser om föreläsningars sammankomster redan i slutet av 1800-talet. Av ett tidningsreferat från en Runebergsfest 1898 i Yttermalax skola framgår exempelvis att visning av laterna magica-bilder var en av programpunkterna.

Bibliska, historiska eller geografiska bildserier kunde köpas separat eller tillsammans med skioptikonet. Skämtsamma bildserier eller illustrationer ur en bok var heller inte ovanliga.

Det skioptikon som finns i Brinkens museum bör vara tillverkat omkring år 1900. Skioptikonets bakre del, avsedd för ljuskällan och reflektorspegeln, är tillverkad av svartmålad plåt och har flera öppningsbara luckor för kontroll och ventilation av ljuskällan. Den främre cylinderformade och löstagbara delen av mässing innehåller linser skyddade av ett mässingslock.

Flera justerbara skruvar är avsedda för inställning av bildskärpan. Den rektangulärformade och löstagbara delen ovanpå skioptikonet är en ”skorsten” för avledning av värme från den heta ljuskällan. I den tvärställda slidanordningen av trä finns plats för två transparenta glasbilder (diapositiv). Liknande skioptikonkonstruktioner var vanliga redan i slutet av 1800-talet.

Ett vaxljus var den första ljuskällan i laterna magica för att senare ersättas med gaslampor och så småningom med elektriska glödlampor eller bågampor.

Skiptikonet ersattes av **diaprojektorn** och **diabilder**.

Håkan Genberg

Detta skioptikon är donerat av **Fredrik Forsberg** till Brinkens museum 2019. Det har tidigare funnits i släkten Forsbergs ägo.

De två översta bilderna är illustrationer ur boken *Kristens resa (The Pilgrim's Progress from This World to That Which Is to Come)*, en roman av **John Bunyan**, utgiven första gången år 1678 och som getts ut i stora upplagor på många språk. Bilderna längst ner är ur fabeln om ”Androcels och lejonet”, samt ur sagan om Vargen, Rödluvan och jägaren.

Bilder: Håkan Genberg (alla skioptikonbilder) och Göran Strömfors (skioptikonapparaten; även layout).

